

Obraz charakteru profese učitele v současnosti

Jaroslava Vašutová¹

Anotace

Cíle dotazníkového šetření učitelů v rámci řešení výzkumného záměru „Rozvoj národní vzdělanosti a vzdělávání učitelů v evropském kontextu“. Koncepce dotazníku. Pilotní výsledky v rámci případové studie učitelů ZŠ. Pozorování jako nástroj zkoumání odbornosti učitelů a kvality jejich výkonu. Úskalí pozorování.

Koncepce dotazníku k výzkumu profese učitele

Výzkum profese učitele v rámci výzkumného záměru je zaměřen na popis současného stavu učitelů profese u nás. Ačkoliv v posledním desetiletí proběhla u nás řada výzkumných aktivit zahrnujících učitele, zjišťujeme, že chybí komplexnější pohled zachycující dopad nových vzdělávacích souvislostí na naše učitelstvo. Pokusili jsme se na základě studia vybraných výzkumných zpráv, dokumentů o vzdělávací politice a teoretických studií formulovat cíle empirického šetření založeného na dotazníku, který budeme v tomto příspěvku prezentovat.

Dotazník, který je nyní průběžně zadáván učitelům různých druhů primárních a sekundárních škol, je koncipován v duchu stanoveného širšího cíle našeho výzkumu — *postihnout základní obraz současného charakteru učitelské profese v reflexi proměn vzdělávacího kontextu a to v následujících oblastech:*

- postojů učitelů k jejich profesi, spokojenosti a nespokojenosti v profesi
- vnímání společenské prestiže učitelů a sebehodnocení
- reflexe proměn profese v období transformace společnosti a vzdělávacího systému
- posuzování odbornosti učitelů v rovině preferencí profesních kompetencí (profesních znalostí)
- posuzování významu a preferencí jednotlivých profesních činností učitele v rámci konkrétní školy.

Specifické cíle pilotního výzkumu vyjadřují záměr případové studie:

- ověřit validitu nástroje pro šetření učitelů z hlediska věcné stránky, rozsahu a struktury
- ověřit náročnost položek dotazníku a srozumitelnost formulací
- korigovat dotazník pro polostandardizované šetření
- vyhodnotit sledované oblasti v kontextu konkrétní školy a zahrnout do metodologie případové studie.

Pro náš záměr byl zkonstruován **Dotazník pro učitele**. Dotazník zahrnuje Identifikační údaje a 20 položek různého druhu. K tvorbě dotazníku byl využit příklad kanadského výzkumu učitelů středních škol o uspokojujících a odrazujících aspektech profese učitele. (Fulan, M.G.-Steibelbauer, S. 1990). Inspirativní byly publikace M. Kurelové a B. Blížkovského a kol. týkající se profesiografického výzkumu činností učitelů a jejich zátěže, rovněž práce Průchovy a Pelikánovy (viz literatura).

Položky dotazníku se vztahují k následujícím oblastem:

¹(vasutovj@urs.pedf.cuni.cz) Myslíkova 7, 110 00 Praha 1

1. oblast volby profese, adekvátnosti přípravného vzdělávání, první učitelské místo, možnost změny profese
2. oblast uspokojujících a odrazujících aspektů učitelské profese
3. oblast prestiže profese učitele a proměn v důsledku vlivů nového kontextu
4. oblast posuzování kompetencí učitelů
5. žáci a jejich proměny, preference žáků v hodnocení učitelů
6. oblast náročných situací, preference profesních činností učitele školou, na niž působí
7. oblast sebehodnocení
8. možnost volné výpovědi

Záměrně byly vytvořeny položky různého druhu, aby bylo možné lépe ověřit validitu dotazníku:

- 6 položek s volbou odpovědi, přičemž ve 2 položkách se vyznačovaly 3 vhodné odpovědi, v ostatních vždy jen 1 vhodná odpověď
- 2 uspořádací položky, 1 z nich obsahovala 2 řady výpovědí
- 3 položky se 5 stupňovými škálami
- 8 otevřených položek a 1 k volným dodatkům k dotazníku a pro další sdělení respondentů

Ukázalo se, že otevřené položky některé respondenty odrazují, neboť jsou nuceni k formulování názorů a stanovisek. Jiní respondenti naopak vítají možnost rozsáhle sdělovat své myšlenky, nápady, dojmy i pocity. Jedna otevřená položka neuspěla. Vyžadovala popis náročné profesní situace. Respondenti uváděli spíše historiky. Potíže činila respondentům výpověď, čeho si na sobě nejvíce cení jako učitelé. Mnoho učitelů neodpovědělo a mnoho uvádělo, že je mají hodnotit jiní. Spíše byli ochotni vypovídat o svých negativních stránkách.

Nejnáročnější je položka týkající se profesních činností učitele, která je postavena na hluboké a detailní analýze, kterou provedla autorka dotazníku a obsahuje 40 dílčích otázek. Je zadána tak, aby z výpovědi vyplynuly preference jednotlivých činností na konkrétní škole. Předpokládají se odlišnosti mezi jednotlivými školami, avšak v interpretaci souhrnu všech respondentů lze očekávat určité zjištění obecných tendencí. Také položka zjišťování preferencí v profesních znalostech učitelů je zcela originální a měla by ukázat, jak učitelé jsou s to reflektovat svoji profesionalitu.

Pilotní šetření ukázalo na některé obecné indicie současné učitelské profese, které budou dále sledovány a prohlubovány v dotazníkovém šetření učitelů v rámci řešení výzkumného záměru. Projevily se však také některé specifické stránky učitelů, které vyplývají z kontextu konkrétní školy, jejího klimatu, vztahů a podmínek práce.

V šetřeném případě základní školy stojí za povšimnutí tendence k inovacím ve vyučování. Pokud jde o žáky, silná orientace respondentů na žáky vyplynula z jejich pohnutek k volbě profese i ve vyjádření kvalit učitele a aspektů uspokojení. Na druhé straně náhled učitelů na současnou žákovskou populaci se ukázal jako velmi kritický a sdělená charakteristika je burcující. Ovšem v preferencích činností na škole se pozornost na žáka soustřeďuje více do oblasti péče o zdraví a bezpečnost žáků, řešení výchovných problémů žáků a přípravu žáků na profesi. Aktivity mimo výuku jako je např. doučování, konzultace a třídnické hodiny, neformální rozhovory se žáky a akce třídy nebo školy, v nichž se žáci prezentují i seberealizují, nepatří dle sdělení respondentů mezi preferované. Dále lze odhadnout, že pedagogický sbor není smletý a kooperace a souznění nejsou jeho členy příliš vnímány.

Celkově lze říci, že učitelé jsou na škole spokojeni, snaží se vykonávat svoji práci zodpovědně a efektivně a k tomu přispívá i jistá míra spokojenosti se stylem řízení. Kvalita výuky je

prioritou, mimovýukové a mimoškolní činnosti jsou doplňkem práce učitelů. Málo se učitelé věnují sobě, především svému zdraví, zálibám i rodině. V tomto směru by měli zvážit změnu zvláště s perspektivou budoucího setrvání v profesi.

Na základě statistického zpracování dat a následné interpretace lze konstatovat, že takto koncipovaný dotazník je adekvátní cíli úkolu zadaném ve výzkumném záměru a je validní. Pilotní šetření poskytlo varianty odpovědí pro položky, které v pilotní fázi vyžadovaly otevřenou formu. Některé formulace položek byly precizovány, některé otevřené položky byly vyřazeny.

Pozorování v případové studii základní školy

Pedagogické pozorování patří sice mezi běžně užívané, avšak velmi náročné nástroje empirického výzkumu v oblasti výchovy a vzdělávání. Pozorování podává obraz o subjektech, jejich vztazích a vzájemném působení, o jevech, událostech a situacích. Obvykle se uplatňuje ve vyučování, které je časově, organizačně a obsahově ohraničenou jednotkou pedagogického procesu probíhajícího v definovaném uspořádání, tj. ve třídě/škole. Pozorování bývá ztotožňováno s hospitací, která však plní specifický účel návštěvy spojené s prezentací nebo častěji s hodnocením učitelů, příp. i žáků. Rovněž se zaměřuje za monitorování, které lze charakterizovat jako průběžné sledování vybraných veličin či jevů, s průběžným záznamem hodnot.

Metodou pozorování a její aplikací se u nás zabývá řada autorů, např. Mareš, Gavora, Skallová, Pelikán, Průcha, Kalous, aj. (viz literatura dále). Pozorování je rozvíjeno především v rovině pozorovacích systémů a kategorií jevů, cílů pozorování a technik záznamů (např. Flanders). Metodologická literatura poskytuje návody pro užití pozorování, záznamů dat a jejich zpracování.

V naší **případové studii** bylo pozorování ve třídě spojeno s několika **cíli**:

- poskytnout zdroj informací k dokreslení obrazu školy, která byla předmětem případové studie (užití pozorování jako doplňkové metody)
- ověřit efektivnost pozorování jako nástroje ke zjišťování kvality učitelů v kategoriích odbornosti
- využít školního prostředí pro formulování nového pozorovacího systému zaměřeného na učitele

Limity pozorování

Považujeme za důležité nejdříve věnovat pozornost úskalím pozorování, které je třeba minimalizovat, příp. eliminovat před započítím vlastního pozorování. V opačném případě může metoda selhat (není validní).

Pozorování může být zatíženo subjektivitou pozorovatele, často jeho nekompetentností, nedokonalostí pozorovacích technik, nejasností cílů pozorování. Každé pozorování je neopakovatelnou situací.

Uvádíme **limity**, o nichž se domníváme, že mohou působit významně na validitu metody:

- **subjektivní vnímání a pozorovatelův prožitek**
- **kvalita techniky záznamu** (vlastnosti záznamu: přesnost, přehlednost, srozumitelnost, jednoznačnost)
- ačkoliv činnost pozorovatele „nezatěžuje“ zkoumané okolí jako zadání jiných nástrojů zkoumání (např. dotazník), je třeba si uvědomit, že i zde může dojít ke **zkreslení jevů** (zkoumané okolí vnímá pozorovatele jako rušivý prvek)
- **náročnost výkonu pozorovatele** (maximální soustředěnost+ expertní znalosti a zkušenosti ve zkoumané oblasti a metodologii)

- **interpretace** pozorovaných dat **není vždy přenosná** na jiného zpracovatele
- **ohraničenost pozorování:**
nelze zachytit skryté jevy a vztahy významně působící na realitu, „vytržení“ pozorovaného jevu z kontextu, časové ohraničení
- **vhodnost strategií pozorování/porozovacích systémů** vzhledem k výzkumnému záměru, tzn. že pozorované jevy musí být interpretovatelné vzhledem k záměru

Předmětem pedagogického pozorování jsou následující komponenty:

- **subjekty** výchovy a vzdělávání(vyučování): učitel a žáci, jejich vzájemné působení, projevy chování/jednání, vztahy, vystupování, komunikace, emoce, vzhled
- **prostředí:** školní třída/odborná pracovna/škola (funkční vybavení, čistota, vzhled, klima)
- **situace:** didaktické, sociální, organizační/manažerské. (Situace jsou zakódované struktury vyučování, života třídy a školy. Pojetí situací je měřítkem pro rozlišování kvality učitelů.)
- **jevy:** jednotlivé činnosti subjektů — jejich kvantita, kvalita a preference, výkony + výsledky, příčiny a důsledky jevů, vyučovací rituály, reakce
- **události:** časově ohraničené jednorázové akty (např. pochvala žáka, hlášení školního rozhlasu, výzvy žákům, sdělení rodičům ...)

Náčrt strategie pozorování v případové studii

V intencích výše uvedených cílů bylo záměrem výzkumníků pokusit se prostřednictvím pozorování zkoumat/měřit kvalitu učitele v kriteriích odbornosti. Pozorování bylo do případové studie zahrnuto jako doplňující nástroj.

Základní otázka, kterou si pozorovatelé položili, byla formulována hypoteticky:

Jak je kvalita učitele přímo pozorovatelná/identifikovatelná v jeho výkonu (tj. v konkrétních činnostech, v řešení situací, v reakcích) nebo je pouze interpretovatelná na základě pozorovatelných průvodních jevů—dění ve třídě?

V naší strategii byly stanoveny 4 aspekty pozorování a to tak, aby v nich byly zahrnuty všechny námi popsané komponenty pedagogického pozorování, tj. subjekty, prostředí, jevy, atd. a zároveň aby identifikace a interpretace směřovaly k odhalení kvality učitelů. Naše pojetí kvality učitelů reflektuje školu budoucnosti a klade důraz na podstatu vyučování.

Aspekty pozorování

Intence=záměr učitele (cíle, pojetí učiva, metodický repertoár, vyučovací rituál—scénář)

Interakce=realizace záměru:

- kooperace
- kompetice
- konflikt
- independence

(identifikovatelné na základě stylu řízení, komunikace, aktivit žáků, způsobu zpětné vazby,)

Improvizace=změna záměru (reflexivní reakce učitele)

Intervence=edukační zásah (usměrňování, povzbuzování, pokyny, návody, příkazy, zákazy, tresty, pochvaly, apod.)

Realizace pozorování a problémy

Uvést v život novou metodologickou strategii vyžaduje několik fází ověřování, korekci a zdokonalování. Zatím proběhla fáze formulování konceptu, definování cíle (hypotetická otázka), „hledání“ výraziva pro pojmenování pozorovatelných komponent pedagogického procesu.

Nová strategie byla aplikována 4 pozorovateli celkem u 15 učitelů na 1. a 2. stupni základní školy. Ukázalo se, že v definovaných aspektech lze kvalitu učitelů pozorovat/identifikovat přímo nebo odvodit (transformovat) na základě průvodních jevů, avšak samotný záznam je obtížný.

V následující fázi je nezbytné vytvořit polostandardizovaný pozorovací arch/záznam s detailním popisem charakteristických jevů a kvalit v daných aspektech pozorování. Úkolem pozorovatele by mělo být jejich vyznačování.

Závěr

Položíme si otázku: Je vůbec žádoucí soustředit pozorování do nových dimenzí kvality učitele? Lze očekávat posuny v posuzování učitelů?

Odpověď: Učitele je třeba posuzovat vzhledem k novým nárokům vzdělávací soustavy na jejich výkon, které se odvozují z nových rolí a kompetencí. Proto je žádoucí hledat nové metodické postupy ke zjišťování kvality učitelů a k charakterizování učitelské profese.

Literatura

- [1] Blížkovský, B. a kol.: Středoevropský učitel na prahu učící se společnosti 21. století. Brno, Konvoj 2000.
- [2] Fulan, M.G., Steibelbauer, S.: The Teacher. In: The Meaning of Educational Change. Teachers College Press, Columbia University 1990, s.117-143.
- [3] Kurelová, M.: Učitelská profese v teorii a praxi. Ostrava, Spisy Ostravské univerzity, 1998.
- [4] Gavora, P.: Úvod do pedagogického výzkumu. Brno, Paido 2000.
- [5] Průcha, J.: Pedagogický výzkum. Uvedení do teorie a praxe. Praha, Karolinum 1995.
- [6] Pelikán, J.: Základy empirického výzkumu pedagogických jevů. Praha, Karolinum 1998.
- [7] Kalous, J.: Průvodce přípravou empirického výzkumu pro pedagogy a psychology. Praha, JAK ČSAV 1983.
- [8] Mareš, J., Gavora, P.: Standardizování výzkumného protokolu o vyučovací hodině. Pedagogika 1985/3, s.307-318.
- [9] Mareš, J.: Jak zjišťovat reliabilitu pozorování? Pedagogika 1983/2, s.189-196.